

Milorad Savić

Arhitektura i slikarstvo pravoslavnih crkava u Bilišanima i Obrovcu

Apstrakt Polazeći od stilskih promjena karakterističnih za pravoslavnu umjetnost u Dalmaciji od ranog novog vijeka do modernih vremena u radu se analizira religijska arhitektura i slikarstvo parohijskih crkava u obrovačkoj Bukovici. Ističu se nepokretni i pokretni spomenici u Bilišanima i Obrovcu. Stvarajući svoja pravila, poetika pojedinih stilova imala je izgrađen odnos prema duhovnim i prethodnim stilskim tradicijama. Crkvene građevine Bilišana i Obrovca i njihova ikonopisna baština potvrđuju smjene umjetničkih stilova pravoslavne umjetnosti Dalmacije i predstavljaju visoke domete pojedinih stilova. Neke ikone obrovačkog kraja priključuju se vrhunskim dostignućima ukupne srpske umjetnosti i te vrste umjetnosti u Dalmatinskoj eparhiji. Istovremeno, ovdašnja pravoslavna umjetnost je vrijednost posebnog karaktera u konglomeratu inače brojnih i bogatih kultura i starina Dalmacije. Prije rata u crkvama je bila galerija od blizu 150 djela religijskog slikarstva. Nemali broj ikona je propao na kraju i poslije rata za jugoslavnsko nasljeđe (jedan broj djela iz Obrovca i Bilišana, sve iz crkve u Medviđoj).

Ključne riječi Obrovačka Bukovica, pravoslavlje, arhitektura, slikarstvo, stilske promjene, ktitori i predvodnički sloj, znatni dometi, znatna uništavanja

Uvod

Građenje i ukrašavanje pravoslavnih crkava u Bukovici odvijali su se u određenim širim i regionalnim kulturno historijskim okolnostima, u turskoj, venecijanskoj, potom austrijskoj državi. Po svjedočenju Gerasima Zelića u drugoj polovini 18. stoljeća u Dalmaciji je bilo preko 50 pravoslavnih crkava. Njihov broj je znatno uvećan tokom 19. i početkom 20. vijeka. Stilovi starijih crkava uglavnom su svedenih oblika, s pojedinim elemenatima bliskim tradiciji gradnje srednjeg vijeka, zatim svedenih baroknih oblika i jasnih romantičarskih i historicističkih stilskih karakteristika. Do druge polovine 19. stoljeća u pravilu su građene crkve malo promjenjivih tradicionalnih oblika i tek se s romantizmom njihov stil izrazito mijenja.

Pravoslavlje u Dalmaciji nije bilo usamljeno jer se u sklopu države Venecije našao znatan grčki pravoslavni svijet i njegova brojna ikonopisna branša koja je produkovala enorman broj ikona različitih stilova u rasponu od 15 do 18 vijeka. Kritske, italokritske i

grčke barokne ikone dospjevale su u Dalmaciju i bitno su uticale na razvoj domaćeg srpskog baroknog slikarstva. Drugo izvoriste ovdašnjeg baroknog stila jeste barokno slikarstvo Karlovačke mitropolije. Slijedi slikarski romantizam i istoricističko slikarstvo ovdašnjih ikonostasa.

Crkvene građevine Bilišana i Obrovca

Opšti tok razvoja sakralne arhitekture u unutrašnjosti sjeverne Dalmacije ide od starijih tradicionalnih oblika u kojima su inkorporirani sažeti elementi pojedinih stilova. Sljedeća karakteristika im je manji gabarit, mala ili tek srednja veličina. Građevine su u pravilu jednobrodne, osim centralne građevine sa kupolom manastira Kripe, koja nije predmet ovog rada i koja se ranije istraživala.¹ Apsida im je polukružna, dok je glavna fasada najopremljenija: ulazna vrata uglavnom sa profilisanim okvirima, iznad njih je eventualno natpisna ploča, redovno prozorska ruža. Jedan ili više prozora na bočnim fasadama i apsidi su redovni. Glavna fasada gotovo uvijek završava zvonikom na preslicu sa jednim, dva ili tri lučno završena otvora za zvona. Bočni i apsidalni prozori redovno završavaju lučno. Reminiscencije na stare stilove, na primjer romanike, postoje, ali najčešće nije riječ o originalnim romaničkim elementima već o atipičnim građevinskim oblicima koji se ponavljaju iz stila u stil, pa se možda može govoriti o fenomenu produženog trajanja srednjevjekovlja. Primjer takve gradnje po starim uzorima a u novim stilskim okolnostima iz sredine 19. vijeka jesu crkve Sv. Petra i Pavla u Zelengradu i Mala Gospojina u Medviđoj. Ima i crkava koje su građene u dvije faze, odnosno koje su naodgrađivane, na primjer Sv. Jovan u Bilišanima.

Prodor novih stilskih i graditeljskih tendencija nastao je od sredine 19. vijeka. Učeni arhitekti koji su usvojili nova pravila gradnji, neki od njih i na visokim školama, prave nacрте po drugačijim uzorima. Često je riječ o romantičarskim osnovama i istoricističkim promišljenim interpretacijama elemenata ranijih stilova, njihovoj stilizaciji i novoj kombinatorici. Poznato je da je isti široko rasprostranjen trend istoricizma u isto vrijeme uveliko zahvatio arhitekturu i u Evropi, naravno i na Balkanu kod slovenskih naroda. Karakteristični primjeri istoricističkih stilskih tendencija u ovome kraju su crkve Male Gospojine u Bilišanima i Silaska sv. Duha u Obrovcu, a u širem području u Benkovcu,

¹ M. Savić, Slikarstvo manastira Krupe, Kninska krajina za 2017, Beograd 2017. U ovom radu dopsena je ranija literatura o arhitekturi i slikarstvu manastira Krupe.

Kistanjama, Skradinu itd. Generalno, građevine i smjene stilova se ne razlikuju bitno od pravoslavnih crkava u drugim dijelovima Bukovice i u Ravnim kotarima.

Bilišani – crkva sv. Jovana Rijedak, skoro jedinstven spomenik arhitekture iz starijeg vremena je crkva Sv. Jovana u Bilišanima, iako se ponekad smatra za običnu i tipičnu.² Vanjski izgled joj jeste uobičajen, a samo raličita visina krovova ukazuje na dvije faze gradnje. Dio do ulaza je mlađi, onaj do apside i sa apsidom stariji. Arheološka istraživanja nisu vršena; ona bi u unutrašnjosti dala dodatne odgovore i detalje, pošto se može očekivati da su stariji ukopi bili u crkvi. Apsida je pokrivena kamenom pločom a krov kupom kanalicom. Zapadni ulaz je jednostavno uokviren kamenim gredama, dok mu je sa strana po jedan manji četvrtasti prozor. Iznad njega je skladna rozeta isklesana iz jednog kamena, a poviše nje natpisno polje lučno završeno i zvonik na prslicu sa dva lučna otvora za zvona. Jedinstvenost koju crkvu u Bilišanima izdvaja od drugih pravoslavnih u Dalmaciji je tome što je unutrašnjost neobično rasčlanjena. Zapadni veći dio ima šest jakih kamenih stubova sa osnovama i jednostavnim trapezoidnim kapitelima. Dijelovi stubova su ponešto rustikalno klesani, bridovi su im zasječeni, a proporcije skladne. Oni nose po jedan visoki luk po bokovima a izrazito visok po sredini crkve. Premda je širina crkve neznatno veća od uobičajenih, nejasno je da li je ta konstrukcija izvedena da nosi široki svod i krovšte ili je trebala da podupire možda zamišljenu a neostvarenu kupolu. U svakom slučaju, sve djeluje ne samo neobično već i skladno. Na isti način kao i stubovi isklesana je i krstionica koja počiva na jednom kratkom stubu. Sigurno su isti majstori izveli ukras stilizovanog cvijeta na gredi iznad južnog ulaza, motiv koji se takođe pojavljuje i u bukovičkom etnografskom rezbarstvu. Slični široki lukovi pojavljuju u kužini manastira Krupe, a bliski su im i takva četiri slijepa luka iz suterenske prostorije Dvora Jankovića u Islamu Grčkom pa je moguće da ih je zidala ista zidarska grupa. S obzirom na direktnu povezanost ovih lokaliteta sa manastirom Krupom onda takva sličnost gradnje moguće iste zidarske grupe postaje razumljiva. Riječ o nesumnjivim znanjima u elementima i oblicima nepoznate domaće građevinske grupe iz vremena dogradnje crkve 1730. godine. Sljedeća rijetkost je zidani ikonostas sa troja vrata, koji zatvara kompletan oltarni prostor i ostavlja ga nedovoljno osvijetljenim.

² B. Čolović, *Sakralna baština dalmatinskih Srba*, Zagreb 2010, 58.



Bilišani – crkva sv. Jovana (zvonik)

Opisano pripada drugoj fazi gradnje ove crkve o kojoj na crkvi postoji natpis za tekstom: „sotvorisja semi hram sviati Joan i protudimosja gospodu grešnim i vasem hristiani ... kapelan pop Mihail Jagodić. Prokurator Serdar Ilija Mitrović, iže va Troici slavimi Boga blagoizvoli ukrasiti seiu cerkov s vsemi... su blagodatiju Božieju.“³ Petranović je prepisao da je godina gradnje bila 1739, mjeseca marta. Međutim, kako je serdar Ilija, inače sin ranijeg serdara Zaviše Jankovića, umro 1731,⁴ onda je riječ o greški, jer je vjerovatno došlo do zamjene u prepisivanju, pa skoro sigurno treba da bude 1730. kao godina dogradnje. Naime, ktitor Ilija svakako je želio za života da vidi izgrađenu i ukrašenu crkvu i spomen svoga imena u natpisu, kako je to uobičajeno u drugdje gdje se pojavljuju ktitorski natpisi (npr. Skradin, crkva Sv. Spiridona). Zato se može smatrati da je druga faza gradnje izvedena uz pomoć svih hrišćana 1730, sveštenik je bio Mihail Jagodić, a prokurator serdar Ilija Mitrović. Postoji i mišljenje da je crkva sagrađena 1734. godine.⁵

³ G. Petranović, Crkve u novije vreme podignute u eparhiji dalmatinskoj, Srpsko-dalmatinski magazin za 1865, Zadar 1865, 156-159. Ista 1739. godina kao godina zidanja navodi se u: M. Radeka, Prilozi o spomenicima kulture kod Srba u sjevernoj Dalmaciji, u: Almanah Srbi i pravoslavje u Dalmaciji i Dubrovniku, Zagreb 1971, 161; B. Čolović, Sakralna baština dalmatinskih Srba, Zagreb 2010, 58.

⁴ M. Savić, Porodična zbirka dokumenata iz Dvora Jankovića: STAMPE COO FRATELLI DEDE MITROVICH, Srpsko-dalmatinski magazin za 2015, 16-61.

⁵ M. Jačov, Pravni savetnici pri mletačkoj vladi o pravoslavcima u Dalmaciji i Boki Kotorskoj, Spomenik SANU CXXII, Beograd 1981, 61-90.

Prva, po svemu sudeći starija faza gradnje pokazuje druge karakteristike. Naime, dio crkve do oltara ima zidane pilastre koji nose slijepe lukove, što ukazuje na još starije tradicije gradnje. Preferirala ih je romanika, ali znatnija visina ukazuje na moguću nešto mlađu dataciju od romanike. U ovom kraju po tim oblicima najsrodnija je crkva Sv. Marka u Karinu,⁶ pošto su joj zidovi razdvojeni u nekoliko polja pilastrima sa lukovima, koji su takođe završno nosili svod. Taj predoltarni dio crkve u Bilišanima se i nivom od jednog stepenika razlikuje od ostalog broda crkve. Uz to starija i novija faza razlikuju i po visini i nejedinstvenom krovu. Pojava dogradnji starijih crkvenih građevina, iako rijetka, nije nepoznata u Bukovici i Kotarima. Primjer je crkva Sv. Georgija u Biljanima Gornjim, koja je takođe izvedena u dvije faze, kasnosrednjovjekovnoj gotičkoj i ranonovovjekovnoj fazi iz 16. stoljeća.

Bilišani – crkva Rođenja Bogorodice Sljedeća građevina velelepni, recimo gradskih odlika je crkva posvećena Rođenju presvete Bogorodice (Mala Gospojina). Prilikom njene gradnje istakao se iguman Isaija Olujić inače rodom iz Bilišana. Sagrađena je 1862. godine.⁷ To je građevina sa krstastom osnovom.



Bilišani – crkva Rođenja Bogorodice (Mala Gospojina)

⁶ I. Petricoli, Spomenici romaničke i totičke arhitekture u benkovačkom kraju, Benkovački kraj kroz vjekove, zbornik 1, Benkovac 1987, 113-124.

⁷ G. Petranović, Crkve u novije vreme podignute u eparhiji dalmatinskoj, Srpsko-dalmatinski magazin za 1865, Zadar 1865, 156-159.

Na krovnom stjecištu krakova krsta izgrađen je oktogonalni tambur sa prozorima u obliku okulosa i on nosi kupolu. Manji zvonik iznad glavnog portala, koji na četiri strane ima lučno završene otvore, završava šiljatim krovom. Glavni ulaz je naglašen kratkim vestibilom. Apsida ima polukružni oblik. Ukupno, građevina je istoricistički skrojena kombinovano i sadrži stilizovane elemente vizantijske i gotičke. Po centralnom ustrojstvu, oktogonalnom kubetu i drugim pojedinačnim stilskim elementima i njihovom sklopu slična je crkvi posvećenoj Pokrovu Bogorodice u Kninu, čiji je autor arhitekta Lukin a koje je izgrađena u istoj deceniji.⁸ Smatra se takođe da je crkvu u Bilišanima projektovao Emil Vekjeti.⁹ Ona ima velelepan ikonostas izveden 1864, o čemu malo kasnije.¹⁰

Obrovac – crkva Silaska sv. Duha Zna se da je prvobitna pravoslavna crkva u Obrovcu izgrađena 1757. godine. Doseljenik iz Herceg Novog Đuro Ugurlija najviše se potrudio oko njene gradnje.¹¹ Bila je to uobičajena tradicionalna jednobrodna crkva sa polukružnom apsidom i zvonikom na preslicu iznad zapadne fasade, kako pokazuje i jedna grafika Obrovca iz prve polovine 19. vijeka.¹²

Nova crkva Silaska sv. Duha sagrađena je na temeljima stare i osvećena 9. (22.) juna 1906. godine. Slijedeći tradiciju starijih narodnih prvaka, obrovački načelnik Vladimir Desnica dočekaio je vladiku Nikodima Milaša, sveštenike i uzvanike ugostivši ih u svojoj kući.¹³

⁸ M. Savić, Prvobitna crkva Pokrova presvete Bogorodice u Kninu, Kninska krajina 1, Beograd 2002, 10-19

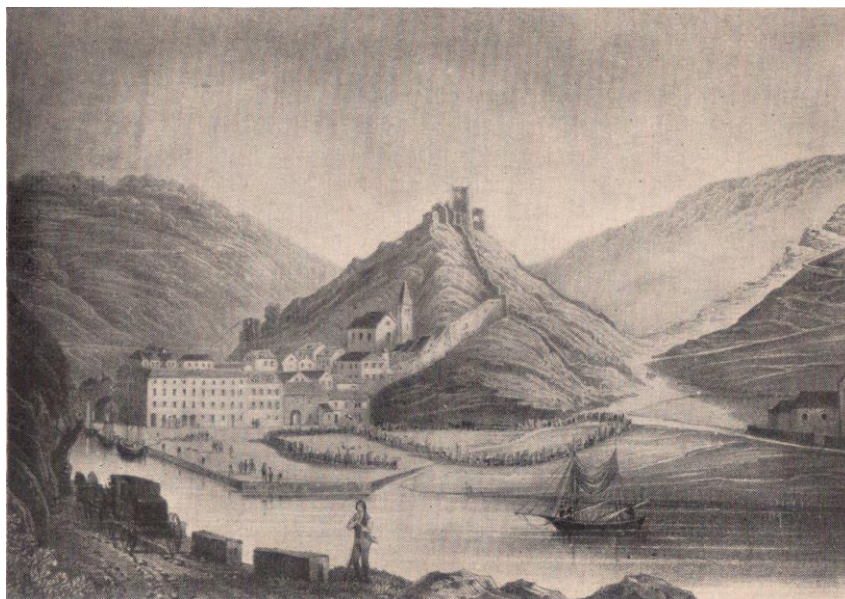
⁹ B. Čolović, Sakralna baština dalmatinskih Srba, Zagreb 2010, 58.

¹⁰ M. Savić, Slikarstvo u srpskim crkvama sjeverne Dalmacije od kraja XIV do početka XX vijeka, Beograd 2000, 221, 224.

¹¹ G. Petranović, Crkve u novije vreme podignute ili ponovljene u pravoslavnoj eparhiji dalmatinskoj, Srpsko-dalmatinski magazin za 1869, Zadar 1869, 144-146.

¹² Originalna grafika nije analizirana već razglednica izvedena od nje, a koja se nalazi u Zbirci starih razglednica Dvora Jankovića u Islamu Grčkom.

¹³ An., Osvećenje nove obrovačke crkve, Glasnik pravoslavne dalmatinsko-istrijske eparhije, Zadar 1906, 105-108.



Obrovac – crkva Silaska sv. Duha

Crkva je izdužena građevina sa kratkim poprečnim krakom koji tvori krstoliki tlocrt, što je posebno izraženo u krovnoj konstrukciji.¹⁴ Usklađeno i stepenovano inkorporiran je zvonik s ulaznom fasadom, kao i apsida u brod crkve. Shodno istoricističkom repertoaru i ovdje je visoki piramidalni krov zvonika, dok su prozori jednostruki ili su razvijeni u bifore i trifore, takođe u duhu istoricističke pretenzije objedinjavanja različitih elemenata. Shodno uzorima u drugim gradskim crkvama i ovdje je u unutrašnjosti uz ulaz izgrađen hor koga nose dva stuba. Uz oltarni prostor je visoka oltarna pregrada, ikonostas nepoznatog slikara naslikan po akademskim uzusima u vrijeme osvećenja crkve.

Slikarske vrijednosti Bilišana i Obrovca

Osim ikonostasa Krupe i prestonih ikona Jovana Apake i pojedinih ikona iz manastirske riznice u obrovačkom kraju postoje druga kvalitetna slikarska djela visokog slikarskog nivoa i karakterističnih stilskih odlika. Dokumentuju glavni tok razvoja novovjekovnih stilova, od tradicionalnog stila, barokiziranih i baroknih djela do romantičarskih i istoricističkih ikonostasnih cjelina. Navode se po stilovima.

Tradicionalni stilski pristup malo zahvaćen barokizacijom osnova je ikone Bogorodica s Hristom u ikonografskoj varijanti igranje djeteta (Vzigranije mladenca) iz

¹⁴ B. Čolović, *Sakralna baština dalmatinskih Srba*, Zagreb 2010, 218.

obovačke crkve. Ikona je nastala u drugoj polovini 17. stoljeća i italokritska je interpretacija srednjevjekovnog ikonografskog tipa koji naglašava nježnost majke i sina, ljupkost prizora i ljudsku dimenziju bogočovjeka. Podsjetimo se da je čuvena Rafaelova renesansna Bogorodica s djetetom nastala na osnovu ovog vizantijskog tipa ikone. I u ovom primjeru riječ je o korespondenciji istočne i zapadne hrišćanske umjetnosti.



Bogorodica s Hristom - Obrovac – crkva Silaska sv. Duha

Grčka slikarska umjetnost postvizantijskog doba, koja traje od pada Carigrada do pojave barokizacije u drugoj polovini 17. vijeka, karakteristična je po nastavku slikarskih i duhovnih tradicija iz epohe kasnih Paleologa (primjer su prestone ikone Jovana Apake u manastiru Krupi) i istovremeno po stvaranju nove stilske poetike oličene u italokritskoj školi. Stil ikona u mnogome je zavisio od raznolike klijetele, naručioca iz različitih slojeva pravoslavnog društva Mediterana i prostora koji ga okružuju. Nisu to više bili samo crkveni veledostojnici, članovi vladarskih kuća i predstavnici plemstva, već se kao naručioci pojavljuju i episkopi, manastiri i parohijska bratstva, gradske zajednice i pojedini građani, pojedinci za svoj kućni privatni kult, pojedinci kao priložnici darova za crkve, sve do plemstva kao članova zajednice. Karakteristično je i to da kritski slikari znatno slikaju ikone i za katoličku klijentelu, koja preko venecijanskih trgovaca dobija cijenjene ikone slikane alla maniera greca ili one označene kao maniera latina.

Evolucija slikarske poetike doveo je u italokritsku školu barokizaciju, takvu da će se uskoro stvoriti novi brojni pravoslavni stil tokom druge polovine 17. i kroz 18. vijek. U Dalmaciji presudnu ulogu u stilskim promjenama odigraće grčki slikari koji su se integrirali u ovdašnju pravoslavnu zajednicu sasavljenu uglavnom od Srba a u malom broju od Grka. Oni će uočljivo uticati na domaće srpske slikare da usvoje barokni stil. Konstantin Dimitriju slika 1720. za Krupu Bogorodicu proroci su te nagovjestili, Georgije Mihalaki za Krku O tebe radujetsja. Slikari Mihalaki, Spiridon Rapsomanić i Vido Karacija bili su parohijani crkve Sv. Ilije u Zadru. Rapsomanić, inače paroh u Sv. Iliji u Zadru, naslikao je oko 1754. veliki broj djela za ikonostas Sv. Spiridona u Skradinu.

U obrovačkom kraju nekoliko je karakterističnih ikona bliskih djelima grčkih baroknih slikara. Kamenovanje sv. Stefana i Raspeće su vrhunskih evropskih dometa u svojoj vrsti. Kompoziciono razvijena a stilski vrlo zrela barokna scena Raspeća iz crkve Sv. Jovana u Bilišanima nesumnjivo je slikana po sličnim renesansno-baroknim italjskim uzorima i prati slične rane ikonografske prepise italokritske škole. Naslikana je u 18. stoljeću, nije potpisana. Uz raspetog Hrista su dva raspeta razbojnika. Dolje je vojnik Longin na konju, Jovan stoji gledajući na Hrista, a u podnožju krsta Bogorodica slomljena od bola u društvu je žena, od kojih Marija Magdalena klečeći obgrljuje krst. Bol, plač, stradanje, smrt, motivi tako privlačni baroknoj umjetnosti naslikani su vrhunski u skraćenjima poza tijela ljudi i konja i suvereno izraženog osjećanja za volumen i materiju. Tragična atmosfera naglašena je dramatičnim sukobom svjetla i tamnih oblaka na otvorenom nebu, što još više ističe ukupnu baroknu intonaciju i emotivnu naglašenost prizora. Ikona je snimljena prilikom evakuacije u crkvi Silaska sv. Duha u Obrovcu, ali, kao i prestonim i još nekim ikonama iz samog Obrovca, kasnije joj nisam mogao ući u trag, pa je moguće da nije evakuisana na konzervaciju i da je propala u Oluji.

Isti barokni duh bola, plača i emotivnih izliva izražen je u još dva djela iz ciklusa Hristovih stradanja. Da li je istu sudbinu neevakuisanja doživjela velika ikona Oplakivanje iz Bilišana ne zna se, ali je moguće jer joj se kasnije nije moglo ući u trag. Prizor je slikan pojednostavljeno, živom gestikulacijom aktera a kao velika simetrična kompozicija na kojoj su dva anđela sa strana Bogorodice koja šireći ruke tuži za Hristom, dok tkaninu na kojoj on leži pridržavaju Jovan i Josif Arimatijski. Polaganje u grob iz Obrovca dvostrana je ikona svedena na dva muška lika i središnju Bogorodicu koja je u tuzi sklopila ruke na prsima.

Mada slikana drugačijim individualnim stilom ikona je vrlo bliska dvostranom prizoru iz Skradina i prototipu takvog Polaganja u grob iz crkve san Giorgio dei greci u Veneciji, djelu izvrsnog majstora Emanuila Canesa.¹⁵ S obzirom da su naslikane obe strane, ovakve ikone su se koristile u crkvama za uređenje Hristovog groba na veliki petak.



Polaganje u grob - Obrovac – crkva Silaska sv. Duha

Tema mučeništva za Hristovu vjeru takođe je znatno učestala u baroknom slikarstvu. Kamnovanje sv. Stefana (po zapisu iz 1736. godine) iz crkve Silaska sv. Duha u Obrovcu prikazana je sa mučenikom u arhidakonskoj odjeći koji klečeći upire pogled ka nebu i Hristu, sa ljudima koji ga kamenuju, rimskim vojnicima u drugom planu, stubom mučeništva i pozadinskim gradskim pejzažom, a u gornjem dijelu sa anđelima koji nose vijenac mučeništva i sa Hristom u oblacima. Ikona je slikana u skladu sa rješenjima kasnorenesansno-barokne umjetnosti. Po kompoziciji i po realističnim tipovima fizionomija potpuno ide tragom ikona koje su slikane pod zapadnim uticajima i grafikama Sadelera, slično Pulakisovim ikonama.¹⁶ Ikonografsko-kompozicione sličnosti su izrazite i s djelom Kamenovanje sv. Stefana Mihaila Damaskina, vrhunskog grčkog slikara koji se u drugoj polovini 16. vijeka znalački koristio pozajmicama iz drugih umjetnosti. Osim mučenja Sv. Stefana u crkvi u Obrovcu čuvala se ikona mučenika Sv. Merkurija i Hristifora koju je takođe u 18. vijeku slikao nepoznati srpski barokni slikar. Oni nose grančice mučeništva a u nebeskom segmentu je Hristos.

¹⁵ M. Chatzidakis, Icones de Saint Georges des Grecs et de la collection de l'Institut, Venise 1962, sl. 112.

¹⁶ I. K. ΠΗΥΟΓΟΥΛΟΣ, Ο ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΟΥΛΑΚΙΣ ΚΑΙ Η ΦΛΑΜΑΝΔΥΚΗ ΧΑΛΙΚΟΓΡΑΦΙΑ, ΑΘΗΝΑ 1979.



Kamenovanje sv. Stefana (nepoznat autor) iz crkve Silaska sv. Duha u Obrovcu

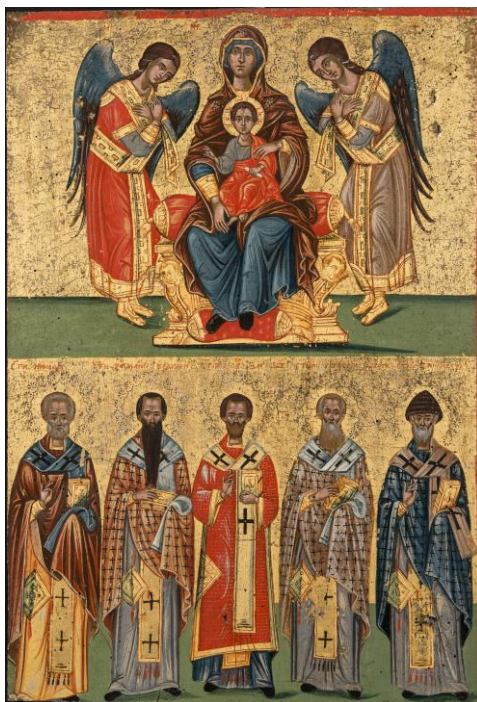


Sv. Merkurije i Hristifor - Obrovac – crkva Silaska sv. Duha

Dalmatinsko srpsko barokizirano slikarstvo ima nezaobilazne primjerke u prestonim ikonama crkve Sv. Jovana u Bilišanima. Važnost im proizlazi iz suverenog individualnog

stila, ikonografske i idejne kombinatorike, sjaja i dekorativnosti, iz stilske veze sa domaćim grčkim barokiziranim slikarstvom, konačno i po direktnim podacima o ktitorstvu i vremenu nastanka. Barokizirano srpsko slikarstvo s njima 1730. godine donosi izmjene i na prestonim ikonama, koje inače malo podliježu idejnim promjenama i koje se uglavnom zasnivaju na tradicionalnim tipovima. Riječ je o prestonim likovima Hrista i Bogorodice s Hristom anđelima koji se umnožvanju i probranim svetiteljima. Prva prestoni ikona je Hrist Veliki arhijerej sa arhandelima i svetiteljima.

Na većem gornjem polju prikazan je Hrist Veliki arhijerej a sa strana su dva anđela na oblacima i u stavu proslavljanja. Sjana obojenost proizišla iz kritskih tradicija velelepno se ističe na zlatnoj pozadini koja je iz to ukrašena otisnutim motivima i punciranjem floralnog motiva nimba. U donjem polju naslikani su Sv. Georgije na konju i Sv. Nikola sa knjigom u ruci. Hristos kao prvosveštenik po redu Malhisedekovom predstavlja osnovno pravoslavno učenje o osnivaču i upravljaču crkve. Značenje je dopunjeno najistaknutijim i popularnim svetiteljima, mučenikom i čudotvorcom kao sljedbenicima Hristovog puta u toku istorijskog života stare hrišćanske crkve. Ista tendencija umnožavanja još je razrađenija na prestonoj ikoni Bogorodica s Hristom, arhandelima i svetiteljima. Pokraj Bogorodice koja sjedi na baroknom tronu ukrašenom heruvimima i ovdje stoje dva arhandela, a u donjem polju stoje Sv. Nikola, litirgičari: Sv. Vasilije Veliki, Jovan Hrizostom i Grigorije Bogoslov, a uz njih je Sv. Spiridon. Svi su u arhijerejskim odeždama i sa knjigama u rukama kao potvrdom Hristovog učenja. Bogorodice kao Carica nebeska slika se od početne faze kritske škole, ovdje je prisutvom liturģičara dobila i evharistijsko značenje. Sv. Nikola i Sv. Spiridon arhijereji su iz istorije crkve, a značajni atributi su im čudotvorstvo koje je podržavala crkva i koje je u baroknom vremenu bilo posebno popularno među pastvom.



***Bogorodica s Hristom, arhangelima i svetiteljima - Bilišani – crkva Rođenja Bogorodice
(Mala Gospojina)***

Kako je rečeno, ktitor, naručioc bio je „prokurator Serdar Ilija Mitrović, iže va Troici slavimi Boga blagoizvoli ukrasiti sei u cerkov s vsemi... su blagodatiju Božieju.“¹⁷ To je primjer učešća domaćeg ratničkog plemstva iz upravljačkog reda u crkvenom životu. Ono tako ostaje nastavljac uloge porodice Janaković u srpskoj pravoslavnoj crkvi, a ona traje u vezama koje su prepiskom njegovali sa vrhom crkve i patrijarhom Arsenijem Čarnojevićem u godinama neposredno poslije Velike seobe 1690. godine.¹⁸ Činjenica je da će drugi istoimeni serdar Ilija Dede Janković 80-tih godina 18. vijeka takođe biti naručilac većeg broja ikona za parohijsku crkvu Sv. Đorđa u Islamu Grčkom.¹⁹

U crkvi Silaska sv. Duha u Obrovcu sačuvano je još nekoliko ikona koje se ističu po svojoj barokno razvijenoj dekorativnosti. Među njima se izdvaja Bogorodica s Hristom tipa

¹⁷ G. Petranović, Crkve u novije vreme podignute u eparhiji dalmatinskoj, Srpsko-dalmatinski magazin za 1865, Zadar 1865, 156-159.

¹⁸ M. Jačov, Seobe Srba u Dalmaciju i Boku Kotorsku kroz vekove i naponi Patrijarha Arsenija III Čarnojevića da ih sačuva u jedinstvu sa srpskom patrijaršijom, u: Patrijarh srpski Arsenije III Čarnojević i velika seoba Srba 1690. godine, Beograd 1997, 71-100.

¹⁹ M. Savić, Religijsko slikarstvo iz Islama Grčkog, Srpsko-dalmatinski magazin za 2014, Split 2014, 47-62.

Feneromeni, koja sjedi na bogato dekorisanom tronu a sa strana su joj dva minijaturna meloda, psalmovjevca. Vrlo bogato dekorisan okvir motivom preuzetim iz grafike karakteristika je te ikone kao i Sabora arhistratiga Mihaila. Ova potonja slikana je sredinom 18. vijeka i po individualnom maniru vrlo je bliska sličnim ikonama iz Krke i Skradina.

Najzrelija pojava srpskog baroknog stila u unutrašnjosti Dalmacije je brojan opus slikara starog benkovačkog ikonostasa, nazvanog tako zbog nepostojanja potpisa i zbog pretpostavke da mu je prva i možda najzrelije slikana ikonostasna cjelina bio ikonostas crkve sv. Jovana u Benkovcu u kojoj je u šestoj deceniji 18. stoljeća služio vladika dalmatinski Simeon Končarević. Slikar starog ikonostasa u Benkovcu oslikao je više cjelovitih oltarnih pregrada, dijelove ikonostasa i pojedinačne ikone u drugoj polovini 18. vijeka. Ikonostasne cjeline slikao je u Benkovcu, Kuli Atlagića, Vrbniku, Ivoševcima, Obrovcu, vjerovatno i u Dobropoljcima, a dopunjavao je ikonostase u Tepljuhu i Islamu Grčkom, dok su pojedinačna njegova djela dospjela u manastir Krku, Kistanje, Lišane Tinjske, Dubrovnik i Beograd.²⁰



Dio ikonostasa u Obrovcu (slikar Benkovačkog ikonostasa) - Obrovac – crkva Silaska sv. Duha

²⁰ M. Savić, Srpsko barokno slikarstvo u Dalmaciji i opus slikara starog benkovačkog ikonostasa, Benkovac prijateljima – mala monografija 2, Zadar 2012, 276-407.



Sabora arhistratiga Mihaila (nepoznat slikar) - Obrovac – crkva Silaska sv. Duha

Slikarstvo ovog slikara sadrži sva obilježja pravoslavnog baroknog stila obogaćena odlikama ličnog manira: perspektivno organizovanje prostora slike, realno prikazivanje pejzaža, realističnost u fizionomijama lica, u stavovima tijela, odlično prikazivanje voluminoznosti, sjajan i raskošan kolorit, barokni rekvizitorij u prikazivanju ambijenata, arhitekture, nebesa, posebnosti iz pojedinih ispričanih priča, posebno vješto i lapidarno oslikavanje likova, ne tipsko već individualno slikanje ličnosti koje su određene pričom i učestvovanjem u njoj, što sve dobija osobine pune raspričanosti. Sljedeća važna karakteristika i ovog individualnog stila i pravoslavnog baroka uopšte je velika umnoženost tema i razrađenost tematskih ciklusa, što usložnjava značenja i direktno likovno propovjedno edukativno djeluje na vjernike kojima je i namijenjeno. Stoga je barokna epoha najviše obogatila slikarskim djelima ovdašnje crkve i ikonostase.

Ikonostas za crkvu Silaska sv. Duha u Obrovcu slikar je oslikao oko ili neposredno nakon njene izgradnje 1757. godine.²¹ Sačuvano je sedamnaest djela i oltarna pregrada se može rekonstruisati. Osim postojanja prizora velikih praznika koji su prisutni i u Benkovcu: Rođenje, Sretenje, Krštenje, Preobraženje, Vaskrsenje, Silazak Sv. Duha, Uspenje

²¹ G. Petranović, Crkve u novije vreme podignute ili ponovljene u pravoslavnoj eparhiji dalmatinskoj, Srpsko-dalmatinski magazin za 1869, Zadar 1869, 144-146.

Bogorodice, u kojima se na skoro identičan način ponavljaju rješenja s benkovačkog ikonostasa, u Obrovcu su sačuvane i Blagovijesti, Obrezanje, Ulazak u Jerusalim, Vaznesenje i Vavedenje Bogorodice. Sličnosti u pristupu, ikonografsko-kompozicionoj razradi, slikarskim potupcima, modelovanju volumena tijela i lica, detaljima nekih partija slika, čak i u izvjesnim nedosljednostima su takve da je nesumnjivo riječ o istom slikaru i manuru, poetici i fenomenu. Sažimanje, svođenje i nerazrađivanje pojedinih elemenata, pretežno vidljivi u skraćenosti perspektivom određenog prostora, preferiranje prvog plana u scenskom rasporedu aktera priča i samo primarno korištenje svjetla u kompoziciji i organizaciji slike, koje je zapravo zamjenjeno naglašenim kolorističkim odnosima takođe su osnovne odlike. Sačuvane su i tri predstave apostola koji sjede na bogato dekorisanim tronovima: Sv. Pavle, Sv. Vartolomej i Sv. Andrej, koje kazuju da je ikonostas imao kompletan apostolski red ikona. Ikonama Sv. Konstantina i Jelene i Sv. Tri jerarha slikar nastavlja tradiciju predstavljanja istaknutih svetitelja, liturgičara, zaslužnika pravoslavne crkve uz idejne naglaske liturgijske i istorijske koje ove cjeline nose. U crkvu u Zelengradu u obrovačkom kraju dospjela je kasnije, nesumnjivo iz obližnjeg Obrovca, ikona Sv. Pantelejmona i Trifuna, koja je bila sastavni dio obrovačkog ikonostasa. Vrlo je vjerovatno da su te tri ikone bile dio trećeg ikonostasnog reda koji je, kao u Vrbniku, objedinjavao istaknute svetitelje.²²

Prestone ikone u staroj crkvi boraveći u Obrovcu nalikao je Evtimije Dimitriadis oko 1835. godine.²³ Predstavio se na njima kao učeni slikar kasnobaroknog stila koji se s lakoćom koristio znanjima iz visokih likovnih škola.

Romantičarska i istoricistička stilska obilježja karakteristika su reprezentativno izvedene oltarne pregrade novosagrađene crkve Rođenja Bogorodice u Bilišanima. Ikonostas je arhitektonski podijeljen u dvije zone koje imaju lučno završene otvore za dveri i za slike, tanke stubove sa kapitelima, falcirane arhitrave. Sve je ukrašeno mramorom, dok su arhitravi i naddverja ukrašeni skladnim plavičastim trakama sa zlatnim motivima. Kolori i zlatni fon ikona se ističu na plavičasto marmoriranoj visokoj konstrukciji. Po svojoj arhitektonici, finoj obojenosti, ukrasima i samim ikonama ikonostas djeluje kao promišljeno usklađena monumentana cjelina.

²² M. Savić, Srpsko barokno slikarstvo u Dalmaciji i opus slikara staog benkovačkog ikonostasa, Benkovac prijateljima, mala monografija 2, Zadar 2012, 276-407.

²³ M. Savić, Slikarstvo u srpskim crkvama..., 218.



Ikonostas crkve Rođenja Bogorodice u Bilišanima

Izgrađen perfekcionistački akademski stil, promišljenost u konceptu, preciznost, odličnu solidnost i suverenost u realizaciji pokazuju monumentalne slike velikih formata koje je naslikao tršćanski slikar Antonije Cukaro. Slikar, koji je dugo živio i radio u Dalmaciji, bio je poznat po velikoj dekorativnoj cjelini zastora u splitskom kazalištu, a posebno po više akademski slikanih portreta.²⁴ On je bilišanski ikonostas izveo 1864. za 1700 forinti.²⁵ Krupne figure Hrista i Bogorodice s Hristom koji sjede na tronovima i stojeće arhangela Mihaila i Jovana Krstitelja na prestonim ikonama, ustaljenih molitvenih i hjeratskih začenja, slikane su precizno i meko s osjećanjem za dostojanstvenost i velelepnost. Na jednostavnoj i prozračnij rezbi carskih i bočnih dveri instalirani su likovi arhijereja. U redu iznad prestonih ikona na velikim formatima je nekoliko osnovnih velikih praznika, ilustracija iz jevanđeoske istorije: Rođenje Hristovo, Sretenje, Vaksenje i Vaznesenje, koje su sa strana najveće i središnje Sv. Trojice, dok je u vrhu ikonostasa krst sa naslikanim Raspećem. Prema tome

²⁴ K. Prijatelj, Nekoliko umjetničkih portreta dalmatinskih preporoditelja, Radovi Instituta JAZU u Zadru 8, Zadar 1961, 219-229.

²⁵ M. Radeka, Prilozi o spomenicima kulture kod Srba u sjevernoj Dalmaciji, u: Almanah Srbi i pravoslavlje u Dalmaciji i Dubrovniku, Zagreb 1971, 208.

ističu se ideje ovaploćenja, uvođenja u zajednicu, iskupiteljstvo, trijumfalna pobjeda i dogmatska istina, dok arhijereji podržavaju crkvenu hjerarhiju i crkvene vrline.²⁶



Hristos sa arhangelima i svetiteljima - Bilišani – crkva Rođenja Bogorodice (Mala Gospojina)



Oplakivanje - Bilišani – crkva Rođenja Bogorodice (Mala Gospojina)

²⁶ Nakon Oluje crkva i njena oltarna pregrada su devastirani. Zna se da su samo dvije prestone ikone prenesene u crkvu Sv. Ilije u Zadru, dok se za druga djela biliškanskog ikonostaa ne zna sudbina.



Raspeće - Bilišani – crkva Rođenja Bogorodice (Mala Gospojina)

Bilišansko djelo Antonija Cukara primjer je upućenosti vrhova srpske crkve na učene umjetnike prilikom izvođenja većih cjelina, što je posebno protežirao vladika Stefan Knežević od 1853. pa dalje. Takve okolnosti pogodovala su da se u Bilišanima ostvari najskupocjeniji i najskladniji ikonostas u Dalmaciji usporediv da 12 godina mlađim raskošnim ikonostasom iz crkve Blagovještenja u Dubrovniku.²⁷ Vladika Knežević bio je zagovornik angažovanja učenih slikara, što je direktno naređivao sveštenstvu preko cirkularnih pisama. U cirkularnom pismu on početkom svog vladikovanja piše sveštenstvu da se mora voditi računa o „vkusu“, „tačnosti“, „sorazmjeriju“ ikona i „ikonosa“, i da se ne dozvoli nevještim rukama i bez ikakva ukusa oslikavati ikonostase.²⁸ I zaista, ikonostasi nevještih slikarskih ruku i s malo ukusa naslikani su na primjer u crkvi u Zelengradu, a slično i u crkvi u Erveniku i to desetak godina prije raskošnog Cukarovog ikonostasa u Bilišanima.²⁹ Srećom, insistiranje episkopa Stefana imalo je dalekosežne posljedice pa se u eparhiji zadnjih decenija 19. i s nastavkom za episkopovanja Nikodima Milaša početkom 20. vijeka izvode novi smišljeni, majstorski izvedeni ikonostasi, djela učenih projektanata, majstorskih rezbarskih radionica i

²⁷ M. Savić, Arhivska svjedočanstva i umjetnost Srpske pravoslavne parohije u Dubrovniku, Srpsko-dalmatinski magazin za 2009, Split 2009, 21-41; B. Čolović, Sakralna baština dalmatinskih Srba, Zagreb 2010, 117.

²⁸ Protokol cirkularov Parohii Karinskia 1842-1859, No 1632.

²⁹ M. Savić, Slikarstvo u srpskim crkvama..., 220-221.

isto tako učenih slikara. Osim ikonostasa Antonija Cukara, u obrovačkom kraju takva vještija slikarska djela ostvarena su novim prestonim ikonama crkve Sv. Jovana u Bilišanima, a posebno monumentalno na platnima velikih formata ikonostasa novije crkve Sv. Đorđa u Žegaru, koja je sagrađena i ukrašena krajem 19. stoljeća. Nažalost, te cjeline i dopune ikonostasa nisu potpisane, kao što nisu potpisane ni ikonostasne slike nove crkve Silaska sv. Duha u Obrovcu. Novi obrovački ikonostas izveden je neposredno nakon gradnje crkve 1906., a u stilu umekšano akademskom, onakvom kakvim su se na gotovo manufakturan način ukrašavali neki ikonostasi u Dalmaciji prvih decenija 20. vijeka.

Key words Obrovacka Bukovica, orthodoxy, architecture, painting, stylistic changes, sponsors and avant-gard group, significant achievements, significant devastations

Summary Bilisani and Obrovac conserve good examples in the architecture of sacral buildings. The Church of Saint John in Bilisani is unique by its interior space organization and it shows there have been used both, Romanesque and baroque elements. The Church of Birth of Mary Mother of God is a colossal historicism edifice, the type of building that used to be built in the second half of the 19th century across the Dalmatian diocese. Their religious depictions show high painting features. The ones to stand out are The Saint John's throne icons as the exquisite works of Serbian baroque influenced painting (1730), individual icons in baroque style from the same period (Crucifixion, The Stoning of St Stephen), rood screen icons of the old Benkovac rood screen done by painter from Obrovac in mature baroque style in the second half of the 18th century, rood screen icons by E. Dimitriades of the same church in baroque-classicism style (1834) as well as the monumental canvases of romanticism by Antonio Zucaro (1864). We talk about the religious and cultural heritage that certainly can make people of Obrovac region and Dalmatian orthodoxy proud and willing to present all this to the benevolent people.